

Tatjana Šarić

Hrvatski državni arhiv
Marulićev trg 21
Zagreb

OSUĐENI PO HITNOM POSTUPKU: ULOGA REPRESIVNIH TIJELA KOMUNISTIČKE VLASTI U ODNOSU NA SMRTNE OSUDE U HRVATSKOJ U DRUGOM SVJETSKOM RATU I PORAČU, NA PRIMJERU FONDA UPRAVA ZA SUZBIJANJE KRIMINALITETA SEKRETARIJATA ZA UNUTRAŠNJE POSLOVE SRH

UDK 323.281(497.5)“1942/1959“(093)

Izvorni znanstveni rad

Članak ukratko prikazuje ulogu represivnog aparata komunističke vlasti u završnoj fazi Drugog svjetskog rata i poraču na području Hrvatske te ustroj i razvoj vojnog i civilnog sudstva. U tom kontekstu obrađuje se i problematika načina suđenja i čestih smrtnih osuda nad protivnicima nove vlasti. U članku se posebno istražuje dio gradiva arhivskog fonda koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu – Uprave za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH, koji sadrži i dosjee osuđenih na smrt 1942.-1959. u raznim krajevima Hrvatske, s osvrtom na osuđene u Zagrebu. Ti su podaci analizirani i statistički obrađeni.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, porače, žrtve, vojni sudovi, civilni sudovi, smrtne osude*

Uloga OZNE

Problem istraživanja žrtava Drugog svjetskog rata i porača u Hrvatskoj još je uvijek aktualan. Žrtve fašizma i nacizma proteklih su desetljeća istraživane u velikoj mjeri, no žrtve komunizma mnogo manje. Razlog tome je što komunistički režim, kao totalitarni sustav, nije dozvoljavao otkrivanje podataka niti bilo kakvo istraživanje o temama koje bi dovele u pitanje ispravnost samog sustava i politike. Jedno od takvih »zabranjenih« pitanja bilo je i ono o partizanskim postupcima i represiji koja je provedena krajem Drugog svjetskog rata i u neposrednom poraču, naročito u

1945. godini. S takvom vrstom istraživanja u Hrvatskoj se započelo od osamostaljenja hrvatske države, kada su otvorene i druge slične teme vezane za karakter komunističke vlasti.

Pred kraj Drugog svjetskog rata napredovanjima partizanskih postrojbi pri oslobađanju pojedinih dijelova države (u ovom slučaju govorim o teritoriju današnje Republike Hrvatske) te u razdoblju poraća (što se pogotovo odnosi na 1945. godinu), komunistička se vlast konstituirala, a jedno od njenih glavnih obilježja, pogotovo u počecima vlasti, bila je represija prema svojim protivnicima. Glavnu ulogu u represivnom aparatu nove vlasti imala je OZNA – sigurnosna, obavještajna i protuobavještajna služba koju je J. B. Tito osnovao u svibnju 1944. godine po uzoru na sovjetsku službu, a Aleksandra Rankovića postavio za njenog dugogodišnjeg šefa.¹ Kao njezin operativni izvršitelj djelovao je Korpus narodne obrane Jugoslavije – KNOJ, osnovan u kolovozu 1944. godine koji je tada brojao oko 120.000 vojnika.²

Pri preuzimanju vlasti u pojedinim krajevima Hrvatske i ulasku jedinica NOV i POH u gradove i mjesta, OZNA je imala veliku ulogu. Njezino je djelovanje u novooslobođenim krajevima bilo dogovoreno s Glavnim štabom NOV-a i POH-a, a trebala je preuzeti funkcije svih dotadašnjih policijskih, obavještajnih i donekle upravnih organa NDH, kao i sve mjere za uništenje neprijatelja, petokolonaša i špijuna te sređivanje političkog stanja u pojedinom mjestu.³

OZNA je u gradove ulazila odmah nakon borbenih jedinica NOV-a kako bi preuzela navedene uloge. Jedna od prvih njenih zadaća bilo je sastavljanje popisa »neprijateljskih elemenata« – prema određenim grupacijama, zatim djelovanje prema njima – uhićenja i daljnji postupak, već prema stupnju sumnjivosti. No, OZNI-na zadaća bilo je i daljnje praćenje »neprijateljskih pojava na svim područjima društvenog, privrednog, političkog i kulturnog života.«⁴

Politički protivnici komunističke vlasti – a bili su to zagovornici i simpatizeri NDH i ustaškog poretka, pripadnici njezinih vojnih postrojbi, ali i dobar dio državljana politički bliskih politici HSS-a, pripadnici Crkve kao i osobe koje politički nisu simpatizirale komunističku vlast (kao ni ustašku), ali su imale određeni položaj, utjecaj ili ugled u svom gradu ili mjestu, predstavljali su potencijalnu opasnost i prijetnju uspješnoj uspostavi novog državnog uređenja. Budući da je takvih nepoćudnih elemenata u Hrvatskoj pred kraj i završetkom Drugog svjetskog rata bilo dosta, jugoslavenske su ih se vlasti nastojale rješiti. Bilo ih je potrebno »neutralizirati« kako bi se osiguralo neometano funkcioniranje novog poretka.

¹ Nakon 31. siječnja 1946. počinje reorganizacija OZNE i razdvajanja na civilne i vojne službe: Uprava za istraživanje i dokumentaciju (UID) – pod Ministarstvom vanjskih poslova i Uprava državne sigurnosti (UDBA) – pod Ministarstvom unutrašnjih poslova te Vojno obavještajna služba (VOS) i Kontraobavještajna služba (KOS). UDBA nakon Brijunskog plenuma 1966. prerasta u Službu državne sigurnosti (SDS).

² Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*. Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 59.-60.

³ Radelić, Z., Uloga OZNE u preuzimanju vlasti u Hrvatskoj 1945. 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 100.

⁴ Radelić, Z., n. dj., 102.; vidi i tamo navedene izvore.

Prema popisima koje je OZNA sastavljala za svaki grad i mjesto, takve su se osobe uhićivale, eventualno im se sudilo u šabloniziranim i brzinskim procesima, bez temeljite pravne procedure te su u velikom broju pogubljene. OZNA je takve »neprijateljske grupacije« podijelila u nekoliko skupina: »četničko-jugoslavenska«, ustaška, mačekovska, »njemačko-gestapovska«, Intelligence Service, tajna služba V. Britanije i »kler«.⁵

Pogubljenja nepoćudnih osoba, kao obrazac djelovanja nove vlasti, obično su se podudarala sa završnim operacijama oslobođenja države tj. s povlačenjem oružanih formacija NDH ili njemačkih postrojbi i partizanskim »čišćenjem« teritorija. ZAVNOH daje ovakvu uputu jedinicama NOV-a i POJ-a za preuzimanje vlasti u novooslobođenim gradovima:

»U zajednici sa organima OZNE treba odmah čistiti stanovništvo od ustaških i petokolonaških elemenata, a ostalima treba pobirati podatke...«⁶ Kako bi pripadnici NOV-a i POJ-a ulazili u pojedino mjesto ili grad, tako bi se formirali novi ili su već postojeći vojni sudovi sudili denunciranim građanima po kratkom postupku, uglavnom na smrt. Pogubljenja su se vršila pod rukovodstvom OZNE koja je tada bila pod Ministarstvom narodne obrane Jugoslavije, a po naredbi novog jugoslavenskog vodstva. Ingerenciju OZNE u tim zadacima dokazuje nam i dopis Drugog odsjeka OZNE za Hrvatsku OZNI za gornju Hrvatsku: »...Čitava aktivnost i mjere potrebne za likvidaciju narodnih neprijatelja, petokolonaša i špijuna – točnije rečeno za središnje političkog stanja u određenom mjestu i području – pripada OZNI i ona je ovlaštena sa svojim organima jedina u tom pogledu djelovati...«⁷

Sintagma »sa svojim organima« vjerojatno se odnosi na jedinice KNOJ-a koje su na terenu izvršavale OZNINE zadatke. No, OZNA i KNOJ nisu bila jedina tijela vlasti zadužena za obračun s protivnicima sustava. Važnu ulogu u tome imala su i Javna tužilaštva te vojni i civilni sudovi na koje ću se, kao i na njihovu povezanost s OZNOM, osvrnuti u sljedećem poglavlju.

Razvoj, ustroj i djelovanje vojnog i civilnog sudstva na prostoru Hrvatske

Kada govorimo o smrtnim osudama, mogu se razlučiti dvije vrste osuđenika – oni koji su pogubljeni u potpunosti bez suđenja i oni koji su osuđeni na smrtnu kaznu po kratkom postupku, od strane raznih vojnih ili civilnih sudova. Pri tome treba naglasiti usku povezanost u djelovanju sudova s Javnim tužilaštvom te pogotovo s OZNOM, pri čemu su sudovi bili upućivani na usvajanje mišljenja OZNE o kaznama optuženicima.

No, na ovom je mjestu potrebno napraviti malu digresiju i reći nešto o razvoju i ustroju vojnog i civilnog sudstva tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, jer su na osnovi propisa o radu tih sudova mnoge osobe, bez formalnog dokaza krivnje, osuđene na smrt.

⁵ Radelić, Z., n. dj., 102.

⁶ HR HDA 1491. Odjeljenje za zaštitu naroda (dalje OZNA), kut. 4, 2.21/64.

⁷ HR HDA 1491. OZNA, kut. 8, 2.43.

Sustav vojnog sudstva nije nastao odjednom, već se to događalo postepeno, a cjelovito je ustrojen tek pred kraj rata. Ustroj civilnog sudstva započeo je poslije vojnog, a sve do rujna 1945. i *Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države*, česta je pojava bila da se civilima sudilo pred vojnim sudovima.

Prvi propisi o ustrojavanju vojnih sudova doneseni su u prosincu 1941., u *Statutu Proleterskih narodnooslobodilačkih brigada*, koje je izdao Vrhovni štab. Članom 8. tog *Statuta* određeno je da se pri štabovima brigada formiraju stalni vojni sudovi od tri osobe koje čine zamjenik političkog komesara, zamjenik komandanta i jedan borac, član Partije. Ti su sudovi trebali suditi za djela špijunaže, izdaje narodne borbe, dezerterstvo, pljačku i ubojstvo te ometanje vojnih jedinica pri izvršenju zadataka. Sudili su i vojnim i civilnim osobama za navedena djela.⁸

U *Fočanskim propisima*, donesenim početkom 1942., prvi put se jasno određuje pojam »narodni neprijatelj čija imovina podleže zapleni u korist naroda«. Taj će se termin, uz termin »ratnog zločinca« od tada naveliko koristiti kao sveobuhvatan za osudu političkih protivnika. »Narodni neprijatelj« su prema toj definiciji: sve aktivne ustaše ili njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su služili okupatorima u kojem vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori (...) svi koji su izdali narodnu borbu, i bili u dosluhu s okupatorima; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje.«⁹

Krajiškim propisima iz rujna 1942. formirane su i strukture pozadinskih vojnih vlasti, a komande pojedinih područja trebale su osnivati stalne vojne sudove područja, no nisu regulirani načini rada tih sudova.

Ustroj vojnog sudstva nastavljen je *Naredbom o osnivanju vojnih sudova* od 29. prosinca 1942. koju je Vrhovni štab, u svrhu stvaranja jednoobraznog sudstva na »oslobođenoj teritoriji kao i kod pokretnih jedinica«, uputio štabovima NO udarnih brigada, štabovima partizanskih odreda, komandama mjesta i područja. Prema toj naredbi, stalne vojne sudove u brigadama i dalje čine tri člana, ali više ne zamjenici nego komandant brigade, politički komesar te jedan odabrani borac, član Partije. Nadležnost vojnih sudova brigade odnosila se i na civilne osobe ako su djela izvršena na položaju, za vrijeme borbe pripadnika te brigade. Vojne sudove osnivali su i partizanski odredi prema istom kriteriju i nadležnosti te pozadinske vojne vlasti.¹⁰

U svibnju 1944. ponovo dolazi do reorganizacije i regulacije institucije vojnih sudova *Uredbom o vojnim sudovima*, donesene u Vrhovnom štabu NOV-a i POJ-a i potpisane od Vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a, J. B. Tita. Od tada prestaje važiti Naredba VŠ od 29. prosinca 1942., a stupanjem na snagu UVS ukidaju se dosadašnji vojni sudovi komandi područja i NO brigada i odreda, a od tada »vojno-

⁸ Jurčević J., Ivanda K. Ustrojavanje sustava jugoslavenskih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i porača: http://katalog.nsk.hr/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?v1=1&ti=1,1&CNT=50&HC=1&RelBibID=12604&HostBibID=639725&ProfileCode=7739&SEQ=20080527084538&PID=gFlsOrnaaV6_9mYFU66ZmYR5, str. 894.-895.

⁹ Goldstein I. Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev. 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb, 2006. str. 59-73, 68. Vidi i tamo navedene izvore.

¹⁰ Jurčević J., n. dj., 897.

sudsku vlast« vrši vojni sud korpusa, Vojni sud korpusne vojne oblasti i Viši vojni sud – ustrojen pri VŠ NOV i POJ, koji je djelovao kroz više vojnosudskih vijeća. Navedeni vojni sudovi sudili su »za sva djela koja su uperena protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, protiv tekovina i interesa te borbe« čime je zapravo legalizirano i procesuiranje civila pred vojnim sudom. Istražitelj je istodobno provodio istragu i za optužbu i za obranu, presuda se izicala »nakon tajnog savjetovanja«, a sud pri dokazivanju krivnje nije bio formalno vezan ni za kakva dokazna sredstva, već je svoju odluku donosio po svojoj slobodnoj procjeni. U slučaju da je dosuđena smrtna kazna, tu je presudu trebao potvrditi Viši vojni sud.¹¹

UVS vrijedila je do 31. kolovoza 1945. kada je stupio na snagu *Zakon o uređenju i nadležnosti vojnih sudova u JA* (SL, br. 65, 31. kolovoza 1945.), a najviši sud i za vojne sudove bio je Vrhovni sud DFJ koji je imao svoje vojne vijeće.

O formiranju i djelovanju partizanskih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata kao ilustracija nam može poslužiti dokument iz ostavštine Krunoslava Draganovića,¹² zapis nepoznatog suvremenika, očigledno političkog i ideološkog oponenta partizanskom pokretu:

»Godine 1943. dana je uputa da se kod raznih partizanskih komandi formiraju »narodni sudovi« sastavljeni od tri osobe. Predsjedao je obično politički komesar te jedinice ili njegov zamjenik. Od trojice sudaca, obično su bar dvojica bili pravi članovi Komunističke partije ili Skoja. Sudilo se samo onda kada su partizani imali vremena za to i kada su bili raspoloženi da se time bave. Inače se od svih pobijenih i dalje ubijalo bez ikakvog suđenja sigurno oko 90% uhvaćenih. O preslušavanjima i osudama pravljene su bili zapisnici. Partizani su htjeli da imaju bar kako tako »pravno pokriće« za svoje zločine, ako bi ih eventualno zapadni saveznici kad o tome tražili račune. Početkom lipnja 1944. zaplijenile su hrvatske vlasti velik dio pismohrane tzv. sudskog odjeljenja Glavnog štaba Hrvatske u jednoj zemunici u blizini Plitvičkih jezera. Među tim dokumentima bilo je preko tisuću smrtnih osuda sa zapisnicima o preslušavanju iz raznih krajeva Hrvatske (...) Karakteristika je svih tih osuda i preslušavanja da su pravljene šablonski i formalistički. Obično su u zapisniku o preslušavanju navedena svega 4-5 pitanja i kratki odgovor optuženog sintetizirani često u jednu rečenicu stiliziranu propagandistički po zapisničaru. Zadnje pitanje je uvijek bilo osjeća li se optuženi krivim. Odgovor je uvijek jednako glasio i to da optuženi uviđa svoju zločinačku djelatnost i da se kaje. Kojiput bi još bilo dodano da »kukavički traži milost...«¹³

Dalje se u dokumentu navodi kako su domobrani osuđivani na smrt zbog toga što su služili po nekoliko mjeseci, a ustaše bez pitanja. Osim vojnicima, suđeno je, kako izvor navodi, i civilima:

¹¹ Jurčević J., n. dj., 905.

¹² Krunoslav Draganović (Brčko, 1903. – Sarajevo, 1983.), svećenik, povjesničar, karitativni i socijalni radnik; radio na sakupljanju svjedočanstava o Bleiburgu, ratnim zločinima partizana i poraču. Nakon Drugog svjetskog rata radio na zbrinjavanju hrvatskih izbjeglica u okviru Bratovštine sv. Jeronima za pomoć hrvatskim izbjeglicama, no njegovo se ime spominje i vezano za pomoć pri bijegu ratnih zločinaca u prekomorske zemlje; aktivno djelovao u hrvatskoj emigraciji.

¹³ HR HDA 1805. Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugog svjetskog rata i porača, registrator 3, br. 11.16.

»Iz tih partizanskih osuda se nadalje razabire da su osuđeni na smrt mnogi seljaci pod optužbom da su »ustaški špijuni« mada se iz tog partizanskog zapisnika o preslušavanju ne može razabrati nikakav detalj niti ikakav dokaz da optužba ima temelje. Za druge čak piše samo to da su se »neprijateljski odnosili prema NOB«. Partizanski »sud« je i u tom slučaju donio osudu uz obrazloženje da olakotnih okolnosti nema s obzirom na »okorjelu zločinačku narav zločinca« koji je radio protiv NOB te donosi osudu na smrt strijeljanjem. Strijeljanja su izvršena obično odmah nakon osude.«¹⁴

Ovaj se dokument, budući da se ne zna autor, mora uzeti sa zadržkom, ali ipak nam pruža određena saznanja o radu partizanskih vojnih sudova.

U UVS su pojmovi »narodnog neprijatelja« i »ratnog zločinca«, opisani u člancima 13. i 14., kojima su većina osuđenika na smrt etiketirani – opravdano ili ne, dosta detaljno razrađeni:

Čl. 13 UVS-a tako kaže: »Ratnim zločincima bili oni građani Jugoslavije, okupatorskih i drugih zemalja, imaju se smatrati: pokretači, organizatori, naredbodavci te pomagači i neposredni izvršitelji masovnih ubijanja, mučenja, prisilnog iseljavanja, odvođenja u logore i na prisilni rad stanovništva zatim paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine, svi pojedini posednici imanja i preduzeća u Jugoslaviji, okupatorskim i drugim zemljama koji su nečovečno eksploatirali radnu snagu na prisilni rad odvedenih ljudi, funkcioneri terorističkog aparata i terorističkih naoružanih formacija okupatora i domaćih u službi okupatora, oni koji su vršili mobilizaciju naših naroda za neprijateljsku vojsku.«¹⁵

Članak 14: »Narodnim neprijateljima imaju se smatrati: svi aktivni ustaše, četnici i pripadnici ostalih oružanih formacija u službi neprijatelja i njihovi organizatori i pomagači; svi oni koji su u službi neprijatelja ma u kom vidu – kao špijuni, dostavljači, kuriri, agitatori i slično; koji su nateravali narod da okupatorima preda oružje; svi oni koji su izdali narodnu borbu i bili u dosluhu sa okupatorom; svi koji se odmetnu od narodne vlasti i rade protiv nje; svi oni koji razaraju narodnu vojsku, ili su na drugi način pomagali i pomažu okupatora; svi oni koji izvrše teške slučajeve ubistva i pljačke i slično.«¹⁶

Definicija »ratnog zločinca«, istovjetna onoj iz UVS, potvrđena je i formalno-pravno u Uputstvima *Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača* od 22. veljače 1945. U to su vrijeme, prije stvarnog prijelaza s vojnog na civilno sudstvo, mnogi civili bili optuženi prema odredbama UVS te im je suđeno od strane vojnih sudova, što moderno sudstvo ne poznaje. Ono ograničava sudbenost vojnih sudova na vojna kaznena djela koja su počinile vojne osobe, no u to ratno i poratno vrijeme na prostoru NRH nije bilo tako.

Kako bi spriječio nekontroliranu osvetu nad »narodnim neprijateljima« koja se počela sustavno događati jačanjem i napredovanjem jedinica NOV i POH i preuzimanjem vlasti, J. B. Tito je 15. studenog 1944. objavio proglas o amnestiji. Njime se

¹⁴ Isto.

¹⁵ HR HDA 1491. OZNA, kut. 1.

¹⁶ Isto.

jamči sigurnost svim pripadnicima neprijateljskih postrojbi, ako se predaju do 15. siječnja 1945. i ako nisu krivi za ratne zločine. Smrtna se kazna, prema Titovoj naredbi svim komandantima NOV-a od siječnja 1945., može izvršiti tek kada se propisanim zakonskim postupkom, u skladu s čl. 29 *Uredbe o oružanim snagama*, dokaže da su dotične osobe krive za ubojstvo, paljevinu, pljačku ili silovanje. »Nad drugim osobama osuđenima na smrtnu, kao što su počinitelji, organizatori i intelektualni začetnici zločina i izdajničkih djela, smrtna kazna može se izvršiti jedino i isključivo poslije prvobitne potvrde Vijeća Višeg vojnog suda pri Vrhovnom štabu«. ¹⁷

No, ni ta se odredba nije dosljedno poštovala, već se većina smrtnih kazni izvršavala bez potvrde Višeg vojnog suda.

Ustroj civilnog sudstva započeo je izdavanjem *Upute za organizaciju i rad sudova NOO-a* (kolovoz 1943.) koju je izdao Izvršni odbor ZAVNOH-a, a kojom je određeno da ovi sudovi neće postupati u kaznenim djelima za koje su nadležni vojni sudovi. Time je, bar formalno razgraničena nadležnost vojnih i civilnih sudova, iako je očito da to razgraničenje jurisdikcije nije poštovano. *Upute Odjela za sudstvo i upravu ZAVNOH-a o postupku sudova NOO-a* iz prosinca 1943. navode kako ovi sudovi sude u »svim privatno-pravnim i kaznenim stvarima (...) osim djela vojne prirode i kaznenih djela počinjenim po pripadnicima narodne vojske«. ¹⁸

Zakonom o uređenju narodnih sudova (kolovoz 1945.) određeno je da pri tim sudovima sude stalni suci, a sudovi su trebali štiti »demokratske tekovine NOB-e«, zatim »prava i interese ustanova, poduzeća i organizacija javnog i privatnog karaktera«, a tek potom »osobna i imovinska prava građana«. ¹⁹

Zakon o krivičnim djelima protiv naroda i države, donesen 21. rujna 1945. inkriminirao je djela usmjerena na podiranje i rušenje postojećeg državnog sustava, imao razrađene odredbe o ratnim zločincima i narodnim neprijateljima (SL DFJ, br. 66 od 1. rujna 1945.), za koja su, prema ovom Zakonu sudili narodni okružni sudovi, a ne više vojni sudovi, dok su za vojne osobe bili nadležni vojni sudovi. Time je konačno ostvaren prijelaz s vojnog na civilno sudstvo.

Treba spomenuti i *Sudove nacionalne časti* koji su djelovali od svibnja do rujna 1945. kada su njihove nadležnosti preuzeli okružni narodni sudovi. Sudovi nacionalne časti kažnjavali su djela kulturne, gospodarske ili slične suradnje s »okupatorom«, a kazne su bile gubitak nacionalne časti i građanskih prava, prisilni rad, konfiskacije imovine, novčane kazne ili izgon. Ovi su sudovi zapravo bili upereni protiv imućnijih građana i privatnog vlasništva, a njihovim izopćenjem te konfiskacijom njihovih materijalnih dobara, vlasti su ih neutralizirale te onemogućile njihovo dalje aktivno sudjelovanje u društvu. ²⁰

¹⁷ Goldstein I., n. dj., 70., vidi i tamo navedenu literaturu.

¹⁸ Jurčević J., n. dj., 900., vidi i tamo navedenu literaturu.

¹⁹ Kisić Kolanović N. *Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. 1945. – razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.*, Zagreb, 2006., str. 75-96, 78.

²⁰ Radelić, Z. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*. Zagreb, 2006., str. 59-64., Goldstein I., n. dj., 71., Dizdar Z., Geiger V., Pojić M. i Rupiće M. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946. Dokumenti*. Slavonski Brod, 2005., str. 94-96.

No, i već spomenuti vojni i civilni sudovi su, uz izricanje vremenskih ili smrtnih kazni, uobičajeno izricale i mjeru konfiskacije imovine i gubitak nacionalne časti i građanskih prava, što je zapravo značilo, kako financijsku dobit za novu vlast podržavljenjem privatne imovine, tako i onemogućavanje političke oporbe na izborima njihovom fizičkom likvidacijom ili gubitkom prava glasanja osuđenika.

Uz sudove i OZNU, veliku ulogu u progonima osoba nepodobnih sustavu imala su i Javna tužilaštva kojih je 1945. u Hrvatskoj bilo 15. Javni tužitelji su imali pravo na kazneni progon, pravo na provođenje istražnih radnji, zastupanje interesa i kontrolu zakonitosti kaznenog progona, što je i kodificirano *Zakonom o javnom tužilaštvu* iz lipnja 1946. Zanimljivo je napomenuti kako je na konferenciji javnih tužitelja NRH 1949. istaknuto kako KP daje smjernice za razvoj državnog sustava, a zakoni su »oružje za izgradnju socijalizma i uništenje (...) neprijatelja«.²¹ Treba naglasiti da je izgradnjom komunizma u Hrvatskoj došlo do izjednačavanja prava i politike, pri čemu su zakoni i pravo djelovali u službi i interesu zadane ideologije Komunističke partije, u cilju revolucionarnog novog poretka.

Krajem i nakon službenog završetka Drugog svjetskog rata nad političkim se protivnicima novog sustava i vlasti provodila sustavna odmazda – uhićenjima, smaknućima bez suđenja, po hitnom postupku ili smaknućima pred vojnim ili civilnim sudovima, koji su imali karakter revolucionarnih, prijevika sudova, bez poštivanja određene pravne procedure.

Za mnoge se likvidirane osobe često niti ne zna na kojem su točno od brojnih stratišta u Hrvatskoj (ili Sloveniji, Srbiji, Makedoniji) stradali.²² Za te se žrtve, od kojih su mnogi bili pripadnici OS NDH ili njihovi simpatizeri koji su se povlačili prema Austriji u svibnju 1945. te su na Bleiburgu izručeni partizanima i postali sudionici Križnog puta, često ne zna ni mjesto stradanja, niti se može uopće utvrditi točan identitet osoba koje su na taj način izgubile život, niti utvrditi njihov točan broj. Stoga je to pitanje bilo poprištem raznih prijevika i nesuglasica oko navedenih problema, napose broja žrtava.

Za osobe osuđene od strane raznih vojnih ili civilnih sudova ipak se može naći više točnih podataka, budući da su ti sudovi o smrtnim osudama ipak morali voditi određenu evidenciju. Nešto podataka o tome postoji, no činjenica je da je i mnogo dokumentacije izgleda uništeno kao kompromitirajući dokaz represivnog sustava komunističke vlasti. Ono što je ostalo je, za povjesničare vrlo vrijedna građa, svjedočanstva tadašnje nove vlasti o vlastitoj djelatnosti.

Kao primjer preostalih svjedočanstava može poslužiti dokument *Odsjeka za oblast VI. korpusa OZNE (Slavonija) III. odsjeku OZNE za Hrvatsku*. Radi se o

²¹ Kisić Kolanović N., n. dj. 81.

²² Više o grobištima vidi u: Ferenc, M., Kužatko, Ž. *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji*. Zagreb : Počasni bleiburški vod: Časni bleiburški vod: Bleiburg Honorary Guard, 2007.; *Slovenija 1941. - 1948. - 1952. Tudi mi smo umrli za domovino, Zamolčani grobovi in njihove žrtve*. Ljubljana - Grosuplje, 2000.; Božičević, S. *Jame (kao) grobnice*. Zagreb, 1991.; Jurčević, J. *Bleiburg - jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*. Zagreb, 2005.

popisu imena osoba likvidiranih u razmaku od 15. rujna 1944. do 1. siječnja 1945. čija su pogubljenja gotovo u potpunosti izvršena bez ikakvog zapisnika koji bi to dokumentirao. Na popisu je 187 osoba. Popis je podijeljen na dva dijela – jedan sadrži imena likvidiranih domobranskih časnika (10 osoba), a drugi imena svih ostalih. Sve su žrtve likvidirane od strane različitih partizanskih postrojbi na području Slavonije. Tako je XII. udarna divizija likvidirala 14 osoba, XL. divizija 14 osoba, novogradiško područje 7 osoba, virovitičko područje 5 osoba, požeško područje 23 osobe, slatinsko područje 14 osoba, brodsko područje 14 osoba, osječko područje 14 osoba, a istočna grupa NOP odreda 60 osoba.²³

Neke od žrtava bile su prijelaznici, većinom iz domobrana u partizanske odrede, a neki od pogubljenih bili su zarobljeni pripadnici OS NDH. Likvidacije su se vršile po naređenju Odsjeka za oblast VI. korpusa OZNE, po naređenju Opunomoćeništva divizije, Štaba divizije ili u dogovoru s Vojnim sudom. Za većinu likvidiranih ne postoje zapisnici, a likvidacije su se, kako vidimo iz dokumenta, često krile i od ostalih partizana. Za pogubljene u XII. udarnoj diviziji u dokumentu se navodi:

»...Za one koji su likvidirani po naređenju Otsjeka ne postoje nikakvi saslušni zapisnici, niti je vođen postupak, dok je za ostale vođen postupak, ali nepotpun, te ne postoje sređeni zapisnici (...) likvidacije su izvršene konspirativno i znadu za njih samo drugovi iz Opunomoćeništva...«²⁴

O djelatnosti istočne grupe NOP odreda dokument kaže sljedeće:

»...Kod toga Opunomoćeništva streljano je oko 60 nedićevaca, četnika i ustaša koji su dolazili u NOV. Za iste ne postoje nikakovi podaci niti zapisnici, jer ih samo prijašnje Opunomoćeništvo nije vodilo, a novo koje je tamo postavljeno ne zna za sve to. Likvidacije su vršene sa pomoćnim osobljem samog Opunomoćeništva...«²⁵

Znakovita je bilješka u prilogu tog dokumenta iz 1986. godine, u kojoj se predlaže da se »zbog svoje delikatnosti« dokumentacija odmah uništi (velika slova, podcrtano), »zbog opće poznatih razloga«. Vjerojatno je, dakle, da se dokumentacija koja je postojala o ovakvim pogubljenjima i sličnim inkriminirajućim pojavama sustavno uništavala i za pretpostaviti je da nije puno toga ostalo. No, Savezna je OZNA još 1948. tražila i sakupljala podatke o likvidacijama bez suđenja.

Smrtno osude i ubojstva u zadnjim danima rata i poraću nisu se ograničavala samo na politički nepodobne osobe. Ponekad su razlozi bili manje ideološki, a više na osobnoj ili materijalnoj razini. Najveća stradanja hrvatskih građana, ali i onih drugih nacionalnosti, počinjena od strane partizana odnosila su se na pripadnike Oružanih snaga NDH te na civile koji su podupirali režim ili su se pred partizanskim jedinicama povlačili zajedno s vojskom, strahujući od odmazde, koja je uskoro i uslijedila. Dio je pripadnika OS NDH kao i civila, za obje skupine još uvijek neutvr-

²³ HR HDA 1491. OZNA, kut. 48, 12.2.1.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

denog broja, stradao na Bleiburgu i križnim putovima duž Slovenije, Hrvatske, Srbije pa i Makedonije.²⁶

Pitanje broja i »rješavanje« zarobljenih časnika OS NDH djelomično nam ilustrira i dopis upućen načelniku OZNE za Hrvatsku od nižeg oficira OZNE datiran 3. srpnja 1945:

»U NDH je bilo u zadnje vrijeme 5-6 hiljada aktivnih i oko 8.000 rezervnih domobranskih te oko 2.500 do 3.000 ustaških oficira. Svi su većinom zarobljeni u Sloveniji i u koliko nisu odmah riješeni, transportirani su u Srijem (...). U Zagrebu se prijavilo u maju 2.882 domobranska oficira. Od toga 1.607 aktivnih i 1.275 rezervnih. Polovica je već riješena, dosta poslano u logore. Ostali prijavljeni bili su podoficiri, razni žandari, policajci, ustaše itd., svi ukupno do 17.000. Većina istih također je riješena, a ostalo u toku...«.²⁷

No, u ovom radu neću ići u analiziranje pitanja sudbine političkih protivnika komunističke vlasti i sustava u cjelini, već ću se orijentirati na analizu jednog uzorka osuđenih na smrt – o čemu više u sljedećem poglavlju.

Osuđeni na smrt na primjeru gradiva fonda Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH

Glavni je dio ovog rada zamišljen kao analiza žrtava, osuđenih na smrt od strane vojnih ili civilnih sudova, na primjeru gradiva iz jedne serije arhivskog fonda Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH.²⁸

Fond se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u Odsjeku za suvremeno arhivsko gradivo, a sadrži 173 kutije gradiva. Gradivo je preuzeto u dva navrata, u kolovozu i studenom 2001. godine od Policijske uprave zagrebačke. Gradivo

²⁶ O stradanjima povezanim s Bleiburgom i Križnim putem postoji brojna literatura, ovdje navodim samo dio: Beljo, A. *Yu – genocid. Bleiburg, Križni put, Udba*. Zagreb, 1990.; Karapandžić, M. B. *Jugoslovensko krvavo proleće 1945: Titovi Katini i Gulazi*. Beograd, 1990.; Dizdar, Z. Prilog istraživanju problema Bleiburga i Križnih putova. *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu*, 32(2005), str. 117-196.; Dizdar, Z., Geiger, V., Pojić, M., Rupić, M. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj: 1944. - 1946.: dokumenti*. Slavonski Brod – Zagreb, 2005.; Geiger, V. *Osvrt na važniju literaturu o Bleiburgu 1945. Časopis za suvremenu povijest*, 1, 35(2003.), str. 189-216.; Grahek Ravančić M. *Bleiburg i »Križni put« u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi*. Zagreb, 2006. (magistarski rad), Jurčević, J. *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*. Zagreb, 2005.; Nikolić, Vinko, Nevistić, Franjo. *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*. Zagreb, 1995.; Prcela, J. I., Živić, Dražen. *Hrvatski holokaust II: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb, 2005.; Vodušek Starić, J. *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, Zagreb, 2006.; *Od Bleiburga do naših dana*. Zbornik radova. Zagreb, 1994.; *Bleiburg i Križni put 1945*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa 12. travnja 2006. u Zagrebu. Zagreb : Savez antifašističkih boraca, 2007.; *Međunarodni znanstveni skup »Bleiburg 1945-1995«*. Zbornik. Zagreb, 1995., *Otvoreni dossier Bleiburg*, Zbornik. Zagreb, 1990.; *50 godina Bleiburga*. Zbornik. Zagreb, 1995.; *Bleiburg: uzroci i posljedice*, Zbornik. Zagreb, 1998.; *NOR i socijalistička revolucija u Jugoslaviji u završnoj etapi drugoga svetskog rata*. Zbornik. Beograd, 1978.; *Slovenija 1941-1948-1952. Tudi mi smo umrli za domovino, Zamolčani grobovi in njihove žrtve*. Zbornik. Ljubljana-Grosuplje, 2000. itd.

²⁷ HR HDA 1491. OZNA, kut. 4, 2.19.

²⁸ HR HDA 1453. Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH.

u fondu nastalo je djelovanjem stvaratelja – Uprave za suzbijanje kriminaliteta koja je djelovala kao tijelo (Republičkog) Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH. Navedeni Sekretarijat osnovan je 1953. pod nazivom Državni sekretarijat za unutrašnje poslove NRH²⁹ te je pravni slijednik ukinutog Ministarstva unutrašnjih poslova NRH³⁰ (1946.-1953.) koje je osnovano 1945. pod nazivom Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske,³¹ čije je poslove i preuzeo. Državni sekretarijat je 1963. promijenio naziv u Republički sekretarijat za unutrašnje poslove SRH, a od 1990., uspostavom neovisne i samostalne Republike Hrvatske, to tijelo postaje Ministarstvo unutarnjih poslova RH.

Od gradiva fonda navedenog stvaratelja 156 kutija odnosi se na policijske dosjee političkih osuđenika između dva rata i nakon 1945. s pripadajućom kartotekom, jedna kutija odnosi se na osobe osuđene na vremenske kazne 1945., tri kutije odnose se na studentska događanja 1968./1970., jedan svežanj na IB-ovce³² (1978.-1979.), dvije kutije na godišnja izvješća 1955.-1970. te četiri kutije na rad Matice hrvatske 1962.-1972. Četiri kutije u fondu i pripadajuća kartoteka odnose se na osobe osuđene na smrt strijeljanjem ili vješanjem u razdoblju 1942.-1959. No, budući da fond nije arhivistički sređen te za njega ne postoji obavijesno pomagalo – inventar, već samo popis gradiva koji nije dovoljno detaljan, a ni u potpunosti točan, to otežava detaljniji uvid u ostatak gradiva navedenog fonda. Stoga je kao uzorak istraživanja obrasca smrtnih osuda nad političkim protivnicima odabrana posljednja navedena cjelina u fondu u kojoj se nalaze dosjei i kartoteka 713 osoba osuđenih na smrt. Istraživanje je obavljeno na temelju direktnog uvida u svaki pojedinačni dosje, zatim usporedbom dosjea s podacima iz kartoteke, kao i brojnim stanjem u kartoteci te je utvrđeno kako za sve dosjee ne postoji i određeni karton u kartoteci, a također za nekoliko kartona iz kartoteke nije postojao odgovarajući dosje. Usporedbom tih dvaju podataka te utvrđivanjem konačnog brojanog stanja došlo se do broja od 713 osuđenika na smrt.

Ideja je ovog dijela rada pokušati prikazati analizu žrtava s aspekata dobne i spolne strukture, strukture prema mjestu i godini stradanja te prema zanimanjima. Ta nam analiza ovdje može poslužiti samo kao određeni uzorak, ali nikako kao konačan rezultat istraživanja o žrtvama, niti na određenom prostoru na području Hrvatske, niti u određenom vremenskom periodu.

Žrtve čiji se dosjei nalaze u obrađenoj seriji navedenog fonda većinom su osuđeni u Zagrebu, iako ima i dosta dosjea osuđenika iz drugih dijelova Hrvatske, kao što ću kasnije i pokazati. Godine stradanja su također raznolike – većina je žrtava osuđena 1945. godine – otprilike polovica, ali raspon godina stradanja je velik –

²⁹ Osnovan temeljem Ustavnog zakona od 1953. te Zakona o provođenju Ustavnog zakona NRH o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti (NN 9/53 od 21. 2. 1953.).

³⁰ Zakonom o imenu NR Hrvatske (NN 34/46 od 28. 2. 1946.) Ministarstvo unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske mijenja naziv u Ministarstvo unutrašnjih poslova NR Hrvatske.

³¹ Osnovano je odlukom o Narodnoj vladi Hrvatske od 14. 4. 1945. (NN 2/45 od 7. 8. 1945.).

³² Osobe koje su, nakon Rezolucije Informbiroa i sukoba Jugoslavije sa SSSR-om 1948. te političkim udaljavanjem dviju država, i dalje iskazivale naklonost Staljinovoj politici i Informbirou i time, prema mišljenju vlasti, izražavale neloyalnost politici Jugoslavije i KPJ.

seže od 1942. pa sve do 1959. Osuđenici čiji se dosjei nalaze u ovoj seriji fonda stradali su dakle i tijekom Drugog svjetskog rata, ali većina njih ipak u poraću, nakon službenog završetka ratovanja, što nas upućuje na zaključak da je nad političkim i ideološkim protivnicima vršena odmazda, u cilju »pročišćavanja« i osiguravanja uspješnog konstituiranja vlasti.

Većina je dosjea iz navedene cjeline osuđenika na smrt od raznih sudova – vojnih i civilnih, a upućena Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odjel za suzbijanje kriminaliteta/Odjel narodne sigurnosti, a u vezi raspisa Ministarstva pravosuđa NRH br. 33 292-I-33-1946. tj. raspisa tog Ministarstva br. pov. 268-46. Sudovi tako dostavljaju Ministarstvu podatke za kaznenu evidenciju. Na žalost, fond sadrži samo dosjee osuđenika, ali ne sadrži i presude određenih sudova. Navedena je samo dosuđena kazna.

Podaci se dostavljaju retrogradno – dosjei imaju datum kasniji od onog presude i izvršenja kazne (npr. dosje je datiran 1946., a osuda na koju se odnosi donesena je 1945.), iz čega se može zaključiti da u vrijeme presude i izvršavanja kazni dokumentacija nije bila sređena i da je ažurirana tek u kasnijem periodu. Moguće je da su tako neki podaci i izgubljeni ili nisu na vrijeme prikupljeni. Dosjee šalje *Divizijski vojni sud u Zagrebu*, a potpisuje ih predsjednik suda, kapetan Marcel Pađen. Treba naglasiti da presude iz dosjea nije donio samo *Divizijski vojni sud u Zagrebu*, nego i drugi civilni i vojni sudovi, a navedeni ih je sud, čini se, samo prikupio i podatke poslao Ministarstvu unutrašnjih poslova.

Sami dosjei sadrže sljedeće podatke: u zaglavlju piše *Divizijski vojni sud u Zagrebu* i broj, zatim predmet: kaznena evidencija, podaci o izrečenoj presudi, datum koji je obično kasniji od same presude te se navodi i da su podaci upućeni MUP-u, Odjelu narodne sigurnosti. Slijede podaci o osuđenom – ime, prezime, nadimak i lažna imena, ime oca, majke, djevojačko prezime majke, dan, mjesec i godina rođenja, mjesto rođenja, kotar, Narodna Republika, mjesto u kojem živi, državljanstvo, zanimanje, bračni status, ime supružnika, prebivalište, ima li djece, imovno stanje, je li pismen, zatim datum i broj presude, sud koji je presudu izrekao, za koje djelo (zakonski propis i vrsta djela), kazna (visina i vrsta) te ranije kazne.

U nekim košuljicama nalazi se i obrazac upućen Sekretarijatu za unutrašnje poslove Kotara Zagreb s naslovom »Dostavljaju vam se sledeći podaci« s puno kasnijim datumima, od 1964. ili 1971., a upućeni su Sekretarijatu javne sigurnosti grada ili Sektoru za upravne poslove (1976.). Iako dosjei u obrađivanom fondu pružaju relativno mnogo podataka, njihova količina nije ujednačena – u svim dosjeima ne nalazimo sve podatke koji se traže u pojedinim rubrikama. Većina bilježaka o žrtvi tako sadrži samo ime majke, ponekad podatak o bračnom statusu i broj djece. Bilješka o stradanju obično sadrži podatak o tome koji je sud donio presudu, za što je optuženi osuđen (najčešće navedeni članci 13. i 14. UVS za osuđene 1945. godine, a za kasnije osuđenike spominje se i osuda za kazneno djelo »protiv naroda i države«) te koja je kazna – strijeljanje ili vješanje. Rijetko koji dosje sadrži sve gore navedene podatke. Najčešće u dosjeima nedostaje podatak o pripadnosti vojnim formacijama što bi bio vrlo korisno znati vezano za proučavanje broja osuđenih pripadnika OS

NDH npr. u odnosu na broj civila. Također, skoro uvijek nedostaje podatak o nacionalnoj pripadnosti osuđenika.

U fondu postoji i drugi tip dosjea koji ne sadrži mnogo osobnih podataka o žrtvama (samo ime, prezime, ime oca, eventualno godina rođenja) već je napisana samo presuda određenog suda na obrascu pod nazivom *Popis osuda*. Izgleda da je taj tip obrasca ispunjavan kasnije, na osnovi nekih drugih podataka, moguće dosjea koji nisu sačuvani, ali ne može se odrediti vrijeme nastanka tih obrazaca jer nisu datirani.

Pogubljeni u razdoblju od 1944. do dijela 1945. su većinom osuđeni na osnovi već spomenute *Uredbe o vojnim sudovima*, čl. 13 i 14., ali osuđenici koji su osuđeni od rujna 1945. na dalje podliježu suđenju prema *Zakonu o krivičnim djelima protiv naroda i države*, prema kojem se obično krivnja određivala djelovanjem »protiv naroda i države« te tako stoji i u presudama. Takvim osuđenicima su sudili civilni narodni okružni sudovi. U dosjeima nalazimo i nekoliko primjera osuda i zbog dezertstva iz vojske u inozemstvo (1950.), a neki su osuđeni i zbog kaznenih djela ubojstva i pljačke. Nisu svi osuđenici, dakle, bili politički protivnici vlasti, već su neki bili i obični kriminalci.

Budući da dosjei, kako je već navedeno ne sadrže tekst i obrazloženje presude, nisam u mogućnosti dokučiti koliko je osuđenih bilo kažnjeno pravovaljano, a koliko ih je bilo žrtvom poratnog vremena. Koliko je njih uistinu bilo »ratnim zločincima« i »narodnim neprijateljima«? Ipak, kao primjer krivice »narodnih neprijatelja« navodimo dokument OZNE iz ožujka 1945. kojim se dostavljaju podaci o »narodnim neprijateljima« za kotar Zagreb. Uz ime i prezime te mjesto stanovanja optuženih naveden je i opis krivice. Uz dio osoba koji su optuženi kao ustaše te za pojedince optužene za konkretna kaznena djela, opis je krivice u većini slučajeva ipak vrlo kratak: »domobran«, »simpatizer ustaša«, »simpatizer Nijemaca«, »bio predsjednik mjesnog odbora HSS-a, a danas je neutralan«, »vlasnik trgovine mješovitom robom«, »vlasnik trgovine građevnog materijala« itd.³³

Mora se, međutim, naglasiti kako nisu sve osude vojnih i civilnih sudova bile rigorozne. U dosta su slučajeva okrivljeni osuđeni na vremenske kazne, obično uz prisilni rad, konfiskaciju imovine i vremenski određen gubitak političkih i građanskih prava. Ponekad su čak i ustaše, koji su inače bili suđeni po najstrožim kriterijima dobivali blaže kazne.³⁴ S druge strane, često su blaže presude nižeg suda, npr. Okružnog suda bile preinačavane u smrtnu kaznu od strane Vrhovnog suda. Ironično je što je žalbu zbog strogosti prve dosuđene kazne Vrhovnom sudu često podnosio sam optuženi, a umjesto blaže kazne dobio bi smrtnu. Tako je, na primjer, Bijelić Vasi, čiji se dosje nalazi u istraživanom fondu, kazna od 20 godina prinudnog rada s lišenjem slobode Okružnog suda Karlovac K-79/49, preinačena presudom Vrhovnog

³³ Spisak s kratkim podacima narodnih neprijatelja s područja kotara Zagreb; HR HDA 1941. OZNA, kut. 14, Opunomoćstvo OZNE za kotar Zagreb.

³⁴ Presuda Ivanu Brezovečkom rođenom 1924., pripadniku ustaške vojnice – osuđen na dvije godine prisilnog rada bez lišenja slobode; HR HDA 306. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NRH Zagreb (1944-1947), dalje ZKRZ, kut. 26, 82/45.

suda Kž 693/49 u smrtnu kaznu strijeljanjem, konfiskaciju imovine i gubitak svih građanskih prava.

Uz izrečene osude na smrtnu kaznu, većini osuđenih dosuđivan je i gubitak političkih i građanskih prava te konfiskacija imovine u korist Narodno-oslobodilačkog fronta, kao što se navodi i u članku 17. navedene UVS: »...Kad sud izriče smrtnu kaznu, izreći će u presudi ujedno i gubitak vojničke odnosno građanske časti te konfiskaciju osuđenikove imovine u korist Narodno-oslobodilačkog fronta u suglasnosti s postojećim propisima o konfiskaciji. Ove kazne primeniće sud i kada u težim slučajevima izreče kaznu prisilnog rada i teškog prisilnog rada...«.

Kazna se u većini slučajeva vršila strijeljanjem, a u iznimno teškim slučajevima vješanjem.³⁵ Provedba konfiskacije imovine je ovdje znakovita, jer ako se upitamo koliko je ljudi tako strijeljano i kolikima je oduzeta imovina, dolazi se do zaključka kako je na taj način »narodna vlast« priskrbila sebi značajna materijalna sredstva, kako u nekretninama, tako i u pokretninama. O konfiskaciji imovine saznajemo nešto iz upute ZAVNOH-a vezano uz mjere potrebne pri preuzimanju vlasti u novooslobođenim gradovima:

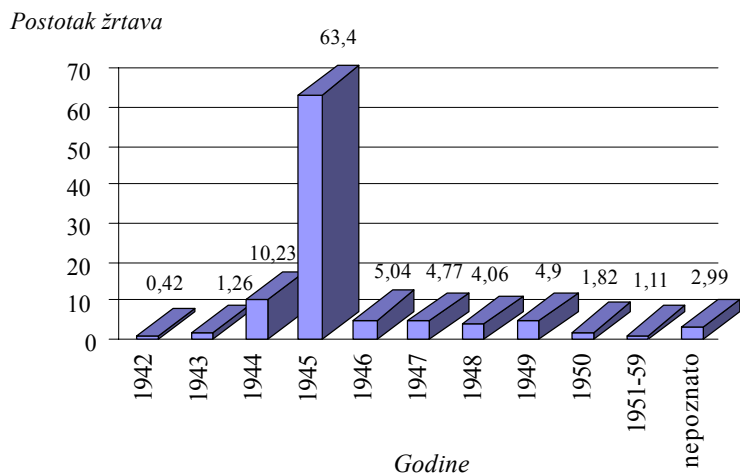
»Upravni odbor Okružnog NOO-a u zajednici sa upravnim odborom Gradskog NOO-a treba da odmah formira izvjestan broj konfiskacijskih komisija koje će konfiscirati, odnosno osiguravati imovinu kod narodnih neprijatelja. Toj komisiji treba dati detaljne instrukcije o načinu i metodama konfiskacije. Konfiskacije se nipošto ne smiju vršiti na prečac, nego polagano, solidno sa potrebnim ispitivanjem. Ni jedna konfiskacija se ne može izvršiti bez presude nadležnog suda (...). Odmah treba uspostaviti u velikim gradovima stambeni ured koji će raspolagati sa stano-
vima u gradu i vršiti iseljavanje doseljenih ustaških i petokolonaških familija...«.³⁶

Struktura osuđenika prema pojedinim, gore navedenim kategorijama daje nam slijedeće podatke: što se tiče strukture žrtava po spolu, od 713, što je sveukupni broj, velika je većina muškaraca – 683 (95,79%), a samo 30 žena (4,21%). Takav broj zapravo ne čudi jer za pretpostaviti je da je veći dio osuđenika ili bio u sastavu OS NDH ili su bili simpatizeri ustaške vlasti, pa je vjerojatnije da su bili muškog roda. Bio je to obračun s većinom osumnjičenih zbog bilo kakve suradnje sa sustavom NDH.

Ako se pretpostavi da je veliki dio osuđenika pripadao postrojbama NDH i njihovim simpatizerima, da su se, slomom države i zbog partizanskog napredovanja većinski povlačili prema Austriji i Sloveniji otkuda su bili vraćeni u Jugoslaviju i zarobljeni te da je dio njih prolazio i zaustavljao se u Zagrebu u sabirnim logorima, rezultat spolne strukture žrtava je razumljiv. Među žrtvama je, međutim, bilo i civila kojih je dio vjerojatno naknadno uhićen i sproveden u logore ili zatvore nakon čega su bili osuđeni i pogubljeni. I u tom slučaju, većina je uhićenih osoba bila muškog spola.

³⁵ Čl. 19 UVS.

³⁶ HR HDA 1491. OZNA, kut. 4, 2.21/64.

Grafikon 1. Žrtve prema godinama stradanja

Dobna struktura nam daje širok raspon godišta osuđenika – od najstarijeg rođenog 1873. do najmlađih godišta rođenih 1929. Od 1873. godišta prema 1921. broj je osuđenih u stalnom porastu, s najvećim brojem žrtava rođenih u toj godini – 1921. tj. njih 43. Kada uzmemo u obzir da je većina žrtava osuđena i pogubljena 1945. godine, dolazimo do zaključka da je većina stradalih bila u godinama od 19 do 35 godina, u godinama pogodnima za regrutaciju što nas opet upućuje na zaključak da su to vjerojatno bili zarobljeni vojnici.

Takav se zaključak može primijeniti na većinu žrtava stradalih 1945., 1946. ili čak 1947., no u fondu koji obrađujemo, postoji i izvjestan broj stradalih tijekom Drugog svjetskog rata, tj. prije 15. svibnja 1945. Ukupan broj osoba stradalih u razdoblju Drugog svjetskog rata je 122 (17,1%). Ako pogledamo po godinama, 1942. godine osuđene su 3 osobe (0,42%), a 1943. 9 osoba (1,26%). 1944. je stradalo više osoba – 73 (10,23%) što možemo povezati sa postupnim oslobađanjem (ili zauzimanjem) teritorija i napredovanjem partizanskih jedinica i djelovanjem njihovih vojnih sudova na tim područjima, kao i s početkom obračuna s tzv. narodnim neprijateljima.

Ipak, 1945., je stradala većina osuđenih – 452 (63,4%) iz već navedenih razloga. Od toga je 37 osoba pogubljeno u razdoblju Drugog svjetskog rata – do 15. svibnja 1945., a 415 u socijalističkom razdoblju – od završetka rata do kraja 1945.

Od 1945. broj stradalih se svake godine sve više smanjuje, tako je 1946. stradalo 36 osoba (5,04%), a 1947. 34 osobe (4,77%), 1948. stradalo je 29 osoba (4,06%), 1949. nešto više – 35 osoba (4,9%), 1950. 13 osoba (1,82%), 1951. 2 osobe (0,27%), 1953. i 1955. po 1 osoba (0,14%), a 1954. 3 osobe (0,42%). Za 21 osobu nepoznata je točna godina stradanja.

Valja naglasiti da se stradali od 1948. na dalje trebaju promatrati s većom pažnjom budući da to više nisu samo »ratni zločinci« i »narodni neprijatelji« već ima i drugih prijestupnika. Zbog tadašnje situacije u državi, vezano uz rezoluciju Informbiroa, moguće je da su neki od stradalih osuđeni i zbog naklonosti Staljinu, ali to nije dokazivo.

U razdoblju od 1948. do 1950. osuđeno je tako 16 osoba za ratni zločin, 10 kao narodni neprijatelji, 21 za kazneno djelo protiv naroda i države, 1 radi ubojstva, 1 protiv privredne sabotaze i špekulacija, 6 kao dezerteri iz JA te zbog bijega u inozemstvo s oružjem. Za 22 osobe nije poznat razlog osude.

Ako pogledamo mjesto stradanja, vidjet ćemo da je za oko trećinu osuđenih to mjesto nepoznato, tj. u dosjeu nije navedeno. To se odnosi na čak 224 osuđenika (31,4%) od ukupnog broja žrtava. Obično je naveden određeni vojni ili civilni sud koji je donio presudu, ali se ne navodi samo mjesto izvršenja te presude.

Osuđenici u Zagrebu

Od žrtava u čijim je dosjeima navedeno mjesto stradanja najveći je broj osuđen i pogubljen u Zagrebu – 342 osobe (47,9%), od toga broja je 293 (85,6%) stradalo 1945. godine. Ako tome pridodamo i podatak da je od stradalih u Zagrebu samo njih 23 (3,22%) rođeno u tom gradu te je samo 79 osoba (11%) imalo prebivalište u njemu u času smrti, to bi moglo ići u prilog ranijoj tezi o vjerojatnosti da je dio žrtava pripadao OS NDH te civilima zarobljenima pri povlačenju iz Hrvatske.

U analiziranom je fondu za svibanj 1945. pronađeno samo 10 osuđenih u tom mjesecu u Zagrebu što nas upućuje na zaključak kako prijevremeni sudovi u tom ranom periodu nisu još počeli raditi punim kapacitetom. No taj je »nedostatak« obilato nadoknađen u ljetnim mjesecima. To je nedvojbeno bilo »udarno« vrijeme rada vojnih sudova. Tako je od ukupno 342 osobe osuđene i pogubljene 1945. u Zagrebu, u ljeti osuđeno 244 (72%) i to u lipnju 39 osoba, u srpnju 137 (42 u samo jednom danu – 22. srpnja), a u kolovozu 68 osoba. Od 1945. prema 1950. broj pogubljenih u Zagrebu pada.

No, prema sljedećem dokumentu vidjet ćemo kako je broj osuđenih u analiziranom fondu daleko od stvarnog broja ubijenih u Zagrebu nakon dolaska partizana. Kao ilustraciju događanja u Zagrebu nakon ulaska partizana u grad navodim iskaz svjedoka koji je u Zagrebu boravio u to vrijeme:

»Partizani su se uskoro pokazali građanima Zagreba u pravom svjetlu. Vrlo mučan dojam ostavila su masovna ubijanja hrvatskih vojnika koji su bili zarobljeni u Sloveniji kao i masovna hapšenja građana koji su ostali u Zagrebu, a koja su hapšenja započela već drugu noć po dolasku partizana. Postupci partizana bili su upravo divljački tako da građani nisu mogli ni u snu pomisliti da se takve stvari uopće mogu dogoditi. Tako na primjer, ako bi partizani slučajno na ulici sreli kojeg hrvatskog vojnika koji se vraćao iz Slovenije svojoj kući smjesta bi ga na ulici ubili... Uhićene osobe zatvarali su u tri logora i to u Maksimiru, na Kanalu i u Prečkom. Osim toga zatvori su bili u Đorđićevoj ulici, na Novoj Vesi, Savskoj cesti, a bilo je i drugih.

Znam da su domobranske časnike zatvarali u Mošinskoga ulici, a u kojoj kući ne znam. Ovo je bio najgori zatvor jer su tamo sve uhićene ubijali sjekirom. To mi je pričao jedan očevidac koji se nekim čudom spasio. Ljudi u logorima i zatvorima u ogromnoj većini nisu ni preslušavani nego su odvođeni u nepoznatom pravcu i ubijani. Naročito se klalo i ubijalo one koji su bili zatvarani u Novoj Vesi. Taj se zatvor svaki dan punio i svaku noć ispražnjavao. To na žalost i danas traje samo ne onako intenzivno kao što je bilo u početku.«³⁷

No, budući da iskaz ovog svjedoka u gradivu nije datiran, ne može se utvrditi do kada su opisani postupci, prema prosudbi svjedoka trajali.

Zanimljiv je i dio iskaza svjedoka, arhitekta Josipa Liebicha, bivšeg zastupnika HSS-a za grad Zagreb, o prilikama u gradu u to vrijeme, izdvojeno iz opširnijeg dokumenta:

»...Svaka pa i najmanja denuncijacija bila je dovoljna da se ljudi i žene izvlače iz stanova i tako su se punili zatvori OZNE na Savskoj cesti, Petrinjskoj ulici, Novoj Vesi i bivšoj gestapovskoj zgradi na trgu Kulina bana. Ostali nesretnici punili su logorske prostore na Kanalu, na Mirogojskoj cesti, Prečko, Jankomiru i Maksimiru. Po skromnom se računa da je tih dana pohapšeno u samom Zagrebu oko 80.000 ljudi³⁸ od kojih veći broj je bez ikakvog suđenja, na najzvjerskiji način strijeljan u Maksimiru, Bukovačkoj šumi, Markuševcu i Novim Dvorima. Jureći kamioni svakodnevno su vozili ove nesretnike i nevine žrtve u smrt, na naš očigled, a da im se nije moglo pomoći...«³⁹

Iako je ovaj primjer diskutabilan, pogotovo oko krivnje osoba koje se spominju u njemu i iako tema ovog rada nije cjelokupna situacija u Zagrebu 1945., navedeni primjer, kao i drugi citirani, mogu pomoći pri osvjetljavanju tadašnjih prilika kao i razumijevanju potrebe analize obrađenih dosjea osuđenika na smrt.

Struktura osuđenika prema ostalim parametrima

Ostali gradovi u Hrvatskoj nisu toliko zastupljeni u obrađenom fondu pa je broj njihovih osuda i pogubljenja znatno manji nego u glavnom gradu. Tako u Osijeku imamo 24 osude (3,36%), Varaždinu 23 osude (3,22%), Sisku 14 osuda (1,9%),

³⁷ HR HDA 1805. Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugog svjetskog rata i porača, registrator 2, br. 7.16.

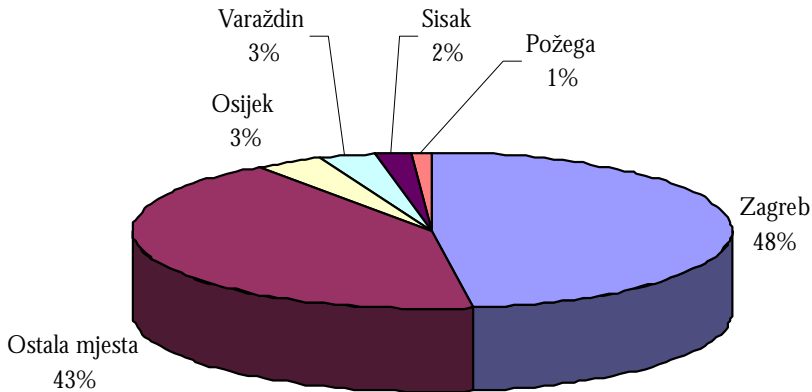
³⁸ Broj je stradalih prema Liebichovoj procjeni vjerojatno pretjeran. Procjena V. Žerjavića o gubicima Hrvata i Muslimana u NDH u Drugom svjetskom ratu i poraču koja se u znanstvenim krugovima drži za najpouzdaniju, pretpostavlja 99.000 stradalih (Muslimani - 29.000, Hrvati - 70.000), no to uključuje i teritorij koji danas ne spada pod Republiku Hrvatsku. Žerjavić priznaje kako je teško ocijeniti koliko je stradalih u samom ratu, a koliko u događajima na Bleiburgu, križnim putovima i raznim stratištima te pretpostavljeni broj dijeli na pola – dakle, oko 50.000 u poraču. Ako uzmemo da je taj broj približno točan, nevjerovatan je broj od 80.000 stradalih samo u Zagrebu. Žerjavić kasnije u knjizi navodi i drugu brojku navodeći kako je ukupan broj stradalih »kvislinga i kolaboracionista« oko 50.000 (između 3 i 4 tisuće četnika, 26.000 ustaša i 19.000 domobrana), a za jedan dio njih pretpostavlja da su ubijeni »u završnim borbama na austrijskoj granici«. Vidi V. Žerjavić: Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Zagreb, 1992., 77., 200.

³⁹ HR HDA 1805. Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama Drugog svjetskog rata i porača, registrator 3, br. 11.85.

Požegi 8 osuda (1,12%) itd. To, međutim, ne znači da se u ostalim dijelovima Hrvatske nisu događala ovakva brza suđenja i smaknuća, već samo upućuje da u ovom fondu nema toliko dosjea iz drugih dijelova države. Naravno, ovaj fond ne sadrži ni dosjee svih pogubljenih u Zagrebu već samo jedan mali dio. Za konačan rezultat trebalo bi pregledati puno više građe iz drugih izvora, a ni to vjerojatno ne bi bilo potpuno vjerodostojno.

Podatke o broju »ratnih zločinaca i njihovih pomagača«, tj. svih osoba osuđenih od vojnih sudova tražila je još 1946. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Beogradu. Za broj presuda pojedinih sudova postoje djelomični podaci. Među njima je i Divizijski vojni sud u Zagrebu koji 13. lipnja 1946. šalje Komisiji podatke za osuđene od Vojnog suda Vojne oblasti zagrebačke JA – Vijeće kod komande varaždinskog područja. Dio osuđenih od tog suda nalazi se i u gradivu serije fonda koji obrađujem, ali ne svi, što nam opet ukazuje na nedostatnost i nepotpunost dostupnih dokumenata. Na popisu poslanom Komisiji nalaze se 263 osuđena.⁴⁰

Vojni sud komande grada Zagreba dostavio je i popis osoba protiv kojih je postupak 6. kolovoza 1945. još bio u tijeku. Zadnja je osoba upisana pod rednim brojem 1.168.⁴¹

Grafikon 2. Žrtve prema mjestima stradanja

Među podacima u dosjeima osuđenih u ovom fondu često ne postoji podatak o nacionalnosti što bi bio dragocjen doprinos ovakvom istraživanju. Taj podatak manjka u čak 636 dosjea (89,2%). Od navedenih podataka o nacionalnosti imamo 60 žrtava hrvatske nacionalnosti, po jednu žrtvu češke te njemačke nacionalnosti i 2 srpske. I ovi podaci, ali i kontekst zbivanja sugeriraju da je većina žrtava bila hr-

⁴⁰ HR HDA 306. ZKRZ, kut. 29, 116/46.

⁴¹ HR HDA 306. ZKRZ, kut. 29, 290/45.

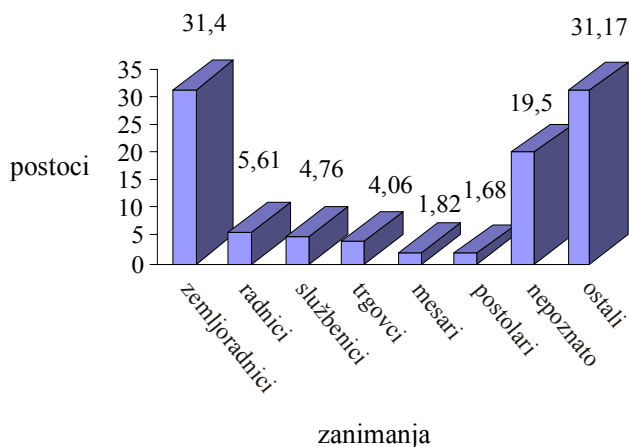
vatske nacionalnosti, no, u novonastalim prilikama u novoformiranoj FNRJ nije bilo uobičajeno navoditi nacionalnost.

Ne postoji mnogo podataka ni o pripadnosti (ili nepripadnosti) određenim vojnim formacijama. Tako je taj podatak nepoznat za čak 650 osoba (91,2%).

Za ostale osuđenike podaci nam govore samo da je među njima bio 21 civil, 2 četnika, 6 svrstanih u rubriku »ostalo«, 3 pripadnika NOV i POJ te 19 pripadnika Oružanih snaga NDH.

Zanimljivo je pogledati kakvih su zanimanja bili osuđenici na smrt, a po tome se može pretpostaviti i stručna sprema. Za jedan dio smaknutih osoba taj podatak nije poznat i to za njih 136 (19,1%), dok su ostali podaci o zanimanjima raznoliki.

Budući da je Hrvatska u još u prvoj polovici 20. stoljeća, pa tako i u četrdesetim godinama dvadesetog stoljeća bila izrazito agrarna država, tj. većina se stanovnika bavila zemljoradnjom, ne iznenađuje podatak da je i među osuđenima na smrt bilo najviše zemljoradnika – 224 (31,4%). Slijede ih radnici s 40 (5,61%), službenici – 34 (4,76%), trgovci i trgovački pomoćnici – 29 (4,06%), mesari – 13 (1,82%), postolari – 12 (1,68%) itd. Nadalje, među pogubljenima je bilo studenata, učitelja, svećenika, redarstvenika, bolničara, liječnika, električara, kućanica, inženjera, konduktera, vozača tramvaja, kovača, krojača, opančara i mnogih drugih.

Grafikon 3. Žrtve prema zanimanjima

Za oko 20% žrtava nije poznato zanimanje, a oko 30% žrtava je vrlo različitih zanimanja čiji su postoci ipak premali da bi se izdvajali kao zasebne statističke jedinice.

Struktura žrtava po zanimanjima pokazuje nam, dakle, vrlo širok raspon zanimanja koji nas upućuje na zaključak da su osuđenici bili prosječnog stupnja obrazovanja za ono vrijeme – osobe nižeg obrazovnog statusa. To, dakle, nisu bili intelektualci koji bi možda i mogli biti prijetnja uspostavi nove vlasti.

Što možemo na kraju zaključiti na primjeru osuđenih na smrt iz fonda Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH? Žrtve su međusobno bile povezane eventualnom pripadnošću postrojbama OS NDH i sigurno političkom nepodobnošću u novostvorenoj državi. Jer, masovna su pogubljenja bila politički čin odmazde, čišćenje protivnika da bi se osigurao nesmetan razvoj nove države, bez ostataka prošlosti. Većina je osuđenih svrstana pod zajednički nazivnik »ratnih zločinaca« i »narodnih neprijatelja« i na osnovi njih osuđena, a te su se sintagme mogle vrlo široko tumačiti. Mnogi su pogubljeni, velik broj bez dokazane krivnje, istina je godinama bila zataškavana, a dokumenti koji bi mogli svjedočiti o obračunu s protivnicima sustava sustavno su uništavani. Sve to istraživačima čini teško dostupnom potpunu istinu o toj problematici.

Izvori i literatura

HR HDA 1491. Odjeljenje za zaštitu naroda

HR HDA 1453. Uprava za suzbijanje kriminaliteta Sekretarijata za unutrašnje poslove SRH

HR HDA 306. Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NRH Zagreb (1944-1947)

HR HDA 1805. Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća

Dizdar, Z., Geiger V., Pojić M., Rupić M. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.* Slavonski Brod, 2005.

Goldstein, I. Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev, 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 59-73.

Jurčević, J., Ivanda K. Ustrojavanje sustava jugoslavenskih vojnih sudova tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, URL:

http://katalog.nsk.hr/cgi-bin/Pwebrecon.cgi?v1=1&ti=1,1&CNT=50&HC=1&RelBibID=12604&HostBibID=639725&ProfileCode=7739&SEQ=20080527084538&PID=gFIsOrnaaV6_9mYFU66ZmYR5

Kisić Kolanović, N. Politički procesi u Hrvatskoj neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 75-96.

Radelić, Z. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Radelić, Z. Uloga OZNE u preuzimanju vlasti u Hrvatskoj 1945. 1945. – *razdjelnica hrvatske povijesti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 5. i 6. svibnja 2006.* Zagreb : Hrvatski institut za povijest, 2006., str. 97-122.

Summary

SENTENCED UNDER URGENT PROCEDURE: THE ROLE OF REPRESSIVE BODIES OF COMMUNIST ORDER DURING THE WWII AND IN THE POST-WAR PERIOD, ILLUSTRATED BY DATA FROM THE FONDS OF THE ADMINISTRATION FOR THE SUPPRESSION OF DELINQUENCY OF THE SECRETARIAT FOR INTERNAL AFFAIRS OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA

First part of the article shortly presents functioning of repressive machinery of the communist order, that of the Department for the Protection of People (OZNA), courts, and public prosecutors, and their role in the final phase of the Second World War and post-war period. Organization and development of military and civil judiciary system of that time, and a way of its functioning, is presented too. Trial procedures, its anomalies, and inconsistencies are analyzed in that context, because they often resulted even with unjustified death penalties against enemies of the communist order. The second part of the article explores archival materials of the Administration for the Suppression of Delinquency of the Secretariat for Internal Affairs of the Socialist Republic of Croatia, kept in Croatian State Archives (HR HDA 1453), with files of death sentenced, prosecuted in the period from 1942 to 1959, in various parts of Croatia, with special review of those which were prosecuted in Zagreb.

Data from those files, same as their origin, are analyzed, compared, and statistically treated, with special review of research criteria and data on sentenced – regarding their age, profession, place and year of execution, and description of their guilt, which is presented in the files, too. Conclusions, based on the analysis of the fonds, as one limited unit, are inferred, too. Connection between sentenced is recognized in the fact that they eventually were members of military forces of the Independent State of Croatia, politically unacceptable in the newly created State. Mass executions, as acts of political revenge, tended to enemy cleansing, with purpose to insure undisturbed development of the new State. Guilt of the most of them was defined by qualifications such as *people's enemies*, and *war criminals*, as expressions which might have been interpreted in quite wide sense of the words. A big number of people was executed with guilt which wasn't proved, while truth on it was hidden during the years. All these facts make complete truth on the issue hardly accessible to researchers.

Key words: *Second World War, post-war period, victims, military courts, civil courts, death sentenced.*

Translated by Rajka Bućin